

AMICS DE L'ART ROMÀNIC
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

CATALUNYA I CASTELLA, TERRES DE CASTELLS?

Lliçó inaugural
del curs 2002-2003
a càrrec
de MANUEL RIU I RIU,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans,
pronunciada el dia 14 d'octubre de 2002

BARCELONA
2002

CATALUNYA I CASTELLA,
TERRES DE CASTELLS?

This One

UFE3-97U-7GXJ

AMICS DE L'ART ROMÀNIC
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

CATALUNYA I CASTELLA, TERRES DE CASTELLS?

Lliçó inaugural
del curs 2002-2003
a càrrec
de MANUEL RIU I RIU,
membre de l'Institut d'Estudis Catalans,
pronunciada el dia 14 d'octubre de 2002

BARCELONA
2002

Riu i Riu, Manuel

Catalunya i Castella, terres de castells? : lliçó inaugural del curs 2002-2003

Referències bibliogràfiques

ISBN 84-7283-634-7

I. Amics de l'Art Romànic II. Títol

1. Castells — Catalunya — Història 2. Castells — Castella — Història

728.81(460)(091)(042)

© Manuel Riu i Riu

© 2002, Amics de l'Art Romànic,

filial de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: octubre de 2002

Tiratge: 950 exemplars

Text revisat lingüísticament pel Servei de Correcció de l'IEC

Compost per Víctor Igual, SL

Carrer de Còrsega, 237, baixos. 08036 Barcelona

Imprès a Altés, SL

Carrer de Cobalt, 160. 08907 L'Hospitalet de Llobregat

ISBN: 84-7283-634-7

Dipòsit Legal: B. 35060-2002

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

1. Els castells en la literatura

Els castells de Catalunya i de Castella són coneguts per llur aspecte monumental i singular, fins al punt d'haver estat considerats un element indispensable i definidor del paisatge d'ambdós àmbits hispànics. Avui a Espanya a penes és concebible un nucli urbà d'una certa importància que no estigui presidit pel seu corresponent castell a la part més alta, ja sigui tan sols un pilot de runes o bé un conjunt de murs venerables.

La silueta del castell s'ha integrat en el paisatge com un símbol de protecció o bé d'opressió senyorial, i fins i tot en moltes ocasions, després d'haver perdut del tot en el segle XIX les seves funcions pròpies, veiem convertit el seu recinte interior en cementiri, amb nínxols emblanquinats entre els seus murs, per acollir el repòs dels cossos dels habitants del burg situat als seus peus, i amb els seus indispensables xiprers. En aquest castell cementiri, des de la meitat del segle XIX (des del còlera de 1854, per ésser més exactes), s'ha fossilitzat la vida d'una Espanya singular.

Ben pocs literats de relleu, fins i tot del segle XX, han pogut restar indiferents a l'encís del castell. Dos exemples, el de José Ortega i Gasset i el de Miguel de Unamuno, seran ara suficients.

José Ortega i Gasset,¹ en les seves «Notas del vago estío» publicades a *El Espectador* l'any 1926, ens ofereix una sèrie d'*Ideas de los castillos*, sorgides d'un viatge estiuenç per terres de Castella. Els castells inserits en el paisatge atreuen l'atenció de l'escriptor: Atienza, Berlanga, Mombeltrán, Leire, Jadraque... «puestos sobre una línea altanera —ens diu—, los castillos tienen un aspecto molar y dan a los paisajes desnudos, con sierra al fondo, un aire de quijadas calcinadas, donde queda sólo una muela». El símbol de la mandíbula d'un vell desdentat sembla torturar la ment de l'assagista. Les seves formes extravagants inviten, en efecte, a la reflexió. La barra dentada (o millor, desdentada) s'oposa a la modernitat. Li recorda una època personalista —l'edat mitjana— i

1. Vegeu *Obras completas*, Madrid, Alianza Editorial, 1983, vol. II, p. 411-439.

de privilegi. «Los castillos —afegeix— parecen descubrirnos un tesoro de inspiraciones que coinciden exactamente con lo más hondo en nosotros». Amb la llibertat personalitzada, amb l'esperit lliberal. «El castillo supone la guerra cotidiana, la vida como beligerancia.»

L'edat mitjana conegué i practicà la guerra, però va desconèixer el militarisme i assumí la mort com una creació en fomentar l'art de morir. «El principio de la fidelidad, que preside las relaciones entre los hombres, se halla radicado, a su vez, en el honor, y se estipula libremente mediante un contrato, concertado a la sombra del castillo». Breu al·lusió al contracte feudal. En la cultura cavalleresca el castell continuà essent una peça essencial: «El servicio de armas es una forma de convivencia que aproxima a quienes menos valen a los que están por encima de ellos. El guerrero necesita la aproximación del servicio y espera la remuneración subsidiante de su señor natural, en cuyo hogar —el castell— se ha educado como vasallo». «Los castillos de Castilla dan la impresión de guerreros hambrientos», pensa encara Ortega, si bé afegeix: «Ya no hay castillos beligerantes que muerdan lo azul con las dentaduras melladas de su almenado»: tan sols hi ha runes.

Els grans castells —observa també Ortega— no tenen gairebé escuts, o bé els tenen petits, mentre que les mansions que els succeïren, les cases dels *hidalgos* de Cantàbria o d'Extremadura, sostenen uns blasons o escuts d'armes colossals. Així alludeix Ortega a les *casas fuertes* de la baixa edat mitjana i dels inicis de la modernitat, que s'han incrustat en el paisatge dominat fins llavors pels castells, que disfiguren a aquests la preeminència, en poder d'una noblesa turbulenta, i que el filòsof considera fruit del «ensueño heroico de quien ya no es héroe».²

Fins aquí la interpretació d'un pensador modern com Ortega. La vena poètica de Miguel de Unamuno es veu reflectida en una poesia que datà el 3 de setembre de l'any 1930 i que, com que és breu, no resisteix la temptació de transcriure sencera.³ Diu així:

Castilla desmantelada,
sin foso, ni fortaleza,
se abre toda en la llanada
con castellana llaneza.

Sus castillos ya ruinas
los corroyó por España
la salina ultramarina
que el ocaso del sol baña.

2. JOSÉ ORTEGA I GASSET, *Obras completas*, p. 440.

3. MIGUEL DE UNAMUNO, *Obras completas*, Barcelona, Vergara, 1954, vol. xv, p. 697-698, peça núm. 1544, pròleg, edició i notes de Manuel García Blanco.

«Más allá», dijo, y saltó
a la sal, dándose entera,
y si su alma recató,
dejó su cuerpo en salmuera.

Su cuerpo entregó a la ola
que dos mundos agavilla
y al hacerla así española
se hizo española Castilla.

Los restos de sus castillos
hoy cuando se pone el sol
entre ensangrentados brillos
le saludan español.

Si Ortega limita la seva nostàlgia i el seu record a la societat medieval que plasmà els castells en el paisatge de Castella, i la qualifica de passada i caduca, Unamuno no oblida enllaçar la caducitat amb la projecció a ultramar que espanyolitzà Castella fins a projectar sobre les ruïnes dels castells la confusió d'allò castellà amb allò espanyol o, fins i tot, tipificar allò primer com a segon, transvasant essències diferents i, a més, distants.

Les nostres paraules, en l'ocasió d'avui, no aniran pel camí de la nostàlgia ni pel de l'espanyolització de Castella i de la llengua castellana. Anirem un xic més lluny per esbrinar el paper que pogueren exercir els castells en la integració territorial de pobles ibèrics tan distints com el castellà i el català. I que, no obstant la similitud de les estructures territorials que hi foren imposades, romangueren distints i distants.

2. La recerca dels orígens

Mil anys enrere —aquest serà el punt cronològic en el qual ens situarem primer— no es fa difícil imaginar que el paisatge degué ésser molt diferent de l'actual. La major part d'Espanya, al sud de les línies hidrogràfiques del Duero i de l'alt Ebre, restava dominada pels musulmans. De fet, el nom de *Espanya* s'aplicava tan sols al territori islàmic,⁴ mentre que les terres que es repartien els regnes i comtats cristians preferien el nom de *Ibèria*. El territori meridional, anomenat *Al-Andalus*, era governat des de la ciutat de Còrdova per un califa de

4. Fins a tal punt era això així que a l'usatge 124 (vegeu la nota 7, p. 139) s'estima com un dret molt lloable enviar les seves hosts «a destruir Espanya» (*ad destruendam Yspaniam*).

la família Omeia. Hi vivien comunitats islàmiques de variada procedència, alguns grups jueus i no pocs cristians, coneguts per *mossàrabs*, que seguien practicant la seva religió. També a Al-Andalus sorgiren esplèndids castells, construïts pels musulmans, i a aquests castells s'ha referit, entre d'altres, Fernando Chueca,⁵ bo i assenyalant la influència del mudejarisme en les construccions gòtiques, adduint els millors exemples de l'estil. Nosaltres, no obstant això, ara centrarem el nostre objectiu en els castells de les terres del nord.

Al nord de la frontera constituïda pels rius Duero i Ebre, s'estenien, al segle x, dos regnes en formació: el de Lleó, successor d'Astúries, i el de Navarra, i nombrosos comtats cristians. Entre els territoris comtals figuraven: Castella, al mig de Lleó i Navarra, i més a l'est, Catalunya. Encara que tan sols el nom de la primera existia llavors, mentre que la segona era un conjunt de comtats, amb *marques* o districtes fronterers que protegien el regne dels francs, regits per comtes que portaven el títol de *comes et marchio*, «comte i marquès», a la vegada...

Abans de finalitzar el segle ix, segons ens conta la *Crònica* d'Alfons III,⁶ el territori de *Bardulies* (Vardulia) s'anomenava ja *Castella* («Castilla») probablement pels castells que hi havien sorgit des del primer terç d'aquest segle ix, època en la qual els musulmans d'Al-Andalus distingien perfectament les terres d'Àlaba d'*al-Quila*, és a dir, «els castells» que protegien les seves voreres i camins. Aquest territori «castellenc» començaria a definir-se, a mitjan segle x (des de l'any 967?), com a *Castella Vetula* («Castilla la Vieja») per tal de distingir-lo de les terres reconquerides a l'Islam.

Els documents distingiran perfectament també entre el territori de Lleó i el de Castella. Aquest darrer era un comtat del primer i, finalment, va convertir-se en regne també des del segon terç del segle xi. Lloc de pas i de frontera entre Lleó i Àlaba, és lògic que el terreny es poblés de fortaleses i castells, abans que el comte Fernán González (931-970) li proporcionés cohesió, unint les seves peces. Fortificar Castella era barrar el pas més fàcil a les hosts musulmanes vers les terres del nord cristià.

Però un fenomen semblant ocorria també, des del primer terç del segle ix, a l'extrem nord-oriental de la península Ibèrica, on els comtats establerts pels monarques carolingis a les *marques* o fronteres d'Hispania, des del vessant del Pirineu, protegien el territori dels veïns islamites. Mes aquest territori, no obstant el nombre creixent de castells, no s'anomenava encara Catalunya. Els noms de *Catalunya* i *catalans* no aparegueren fins al segle xi, quan diversos comtats

5. Fernando CHUECA, «Consideraciones sobre castillos españoles», a *Homenaje a don Claudio Sánchez Albornoz*, Buenos Aires, 1986, vol. iv, p. 521-528.

6. Teófilo LÓPEZ MATA, *Geografía del condado de Castilla a la muerte de Fernán González*, Madrid, CSIC, 1957, 159 p. i un mapa.

s'uniren sota el comandament dels comtes de Barcelona, i aquests aconseguiren la direcció política de les terres orientals d'Ibèria.

Mentrestant, s'havien produït fenòmens similars a l'occident i a l'orient peninsular que han d'ésser objecte de la nostra atenció. Arreu l'aparició de torres i torretes, a les vil·les, demostra que les grans finques agrícoles havien hagut de fortificar-se per tal de protegir-se, encara que no posseïssin, ni haguessin de posseir, districte o *alfoz* propi, com el posseïrien els castells o com l'havien posseït, ja des de l'antiguitat, les ciutats.

A Catalunya pot seguir-se bé —gràcies al nombre de documents conservats, superior als sis mil—, des del primer terç del segle IX, el procés que portaria a la construcció de torres o fortaleses en les finques rústiques i en els nuclis urbans menors, per a vigilar i protegir les explotacions agrícoles i ramaderes, o també els petits poblets, així com el procés d'aparició dels castells fronterers i dels protectors del territori dels antics municipis romans, vells districtes urbans en liquidació.

D'una banda, es fortifiquen les grans explotacions agràries a causa de la inseguretat dels temps; de l'altra, els antics districtes urbans veuen aparèixer fortaleses als límits perifèrics del seu territori. A poc a poc, al llarg de tres generacions, hom veu sorgir unes estructures noves, els *castra*, amb els seus corresponents districtes, recolzades alguna vegada en estructures anteriors, d'època ibèrica, romana o visigòtica, refetes, i en altres ocasions completament noves.

Aquests *castra*, des dels inicis del segle X, tindran termes ben definits i es convertiran en districtes polítics i administratius de les valls rurals. La perduració d'estructures anteriors dificulta algunes vegades la tasca d'identificació. La xarxa, però, es va completant, es clou el primer terç del segle X i veiem que moltes velles fortificacions s'estan convertint en castells amb terme o districte propi (en *castells termenats*), fins que els límits de cada castell confronten ja amb els del seu entorn. Quan els documents ens proporcionen una descripció dels límits del districte castral, veiem que confronta amb els termes d'altres quatre, cinc o sis castells, situats a distàncies que oscillen al voltant d'uns set o vuit quilòmetres del nucli central.

Si tracéssim sobre un plànol cercles entorn d'aquests centres castrals, ens adonaríem d'una certa regularitat en la nova estructuració del territori i no ens seria difícil de trobar un castell cada sis o nou quilòmetres. El districte castral, al segle X, s'ha convertit en la cèl·lula bàsica de l'organització dels territoris comtals. Tots els castells propers poden comunicar-se entre si per mitjans visuals o acústics i, dintre de cada districte castral, se situen les corresponents torres, guaites i fortaleses menors que completen la xarxa de vigilància i de protecció situades en els llocs més estratègics. Per tal fi s'aprofiten amb gran cura els accidents geogràfics del terreny.

Paral·lelament a l'organització del territori comtal en districtes castrals, hom pot observar que, si els vells *castra* foren recintes protectors temporalment de les persones i de llurs béns mobles i semovents, refugis segurs en moments de perill o residències ocasionals, els centres castrals nous tendiren a convertir-se en habitació permanent i, en conseqüència, perfeccionaren les seves estructures constructives. La tendència quasi immediata a la senyorialització dels castells nobiliaris donà ocasió per a aquesta renovació d'estructures.

Quatre elements caracteritzaren el castell del segle XI: 1) la *muralla de pedra* cenyida sobre les irregularitats del terreny, amb fossat al seu voltant o sense, amb una sola porta d'accés des de l'exterior; 2) la *torre cilíndrica* edificada dintre del pati interior i quelcom separada de la muralla; 3) la petita *capella castral*, algunes vegades exterior al recinte emmurallat, i 4) la *domus* o casa residencial de la família de l'alcaid o «castellà», cap de la guarnició, en català anomenat *castlà*, responsable de defensar-la davant de l'autoritat superior (la del senyor laic o eclesiàstic) o bé el rei.

Aquest tipus de castell, edificat damunt d'una roca i derivat de la primitiva torre circular construïda amb fusta i rodejada també per una palissada de fusta, es començà a substituir, des del segle XII, pel gran edifici rectangular de dos pisos de planta quadrada o rectangular, cobert amb voltes de pedra, amb pati davant, rodejat per edificis auxiliars de murs rectilinis als angles dels quals s'aixequen torres de planta quadrada o circular. La porta principal, situada enfront de la façana interior, adquirí major solemnitat, i d'aquest model regular derivarien amb el temps els castells palau dels segles següents. Ben proveït d'aigua i de queviures, mitjançant pous, cisternes i sitges excavades a la roca, aquest castell podia resistir setges prolongats.

Mentre evoluciona el monument, l'amo del castell adquireix drets senyorials i jurisdicció sobre els habitants del districte, s'amplien les seves exigències i s'estenen els senyorius, fins convertir-se, en no poques ocasions, el castell senyorial habitat pel seu propietari o bé pel castlà i una reduïda guarnició en símbol d'opressió per als habitants del districte.

La crònica negra dels castells, fruit immadur de la ignorància més que una altra cosa no poques vegades, ha tingut els seus incansables divulgadors. I les llegendes sorgides al seu entorn han contribuït a la difusió d'imatges tenebroses. Una aurèola lluminosa envolta la major part dels castells, si bé la curiositat o el temor no han aconseguit pas que es perdés l'instint d'una certa admiració per aquests munts de pedra.

Quan s'estudii a fons l'evolució dels castells espanyols, caldrà fer-ho en relació amb el paisatge, amb l'entorn d'on sorgiren i amb les fortaleses menors del seu territori. Estudiar el castell tan sols com un ésser prominent i aïllat enmig

d'un paisatge arborescent seria privar-lo del paper ordenador de la societat rural i urbana que va complir durant segles.

El senyor que el féu construir, autoritat superior quan la més alta se'n desentenia, cercava un castlà que organitzés en nom seu la vigilància, amb un petit grup de guerrers (de deu a quinze en general, poques vegades més de vint), i procurava l'edificació de les *guàrdies*, *espills* o *miralles*, torres de vigilància públiques, als punts estratègics del terme, com hem dit, destinades a advertir la presència de l'enemic i a avisar al castell de qualsevol possible perill.

3. Les característiques institucionals a Catalunya

És precisament des de la reconversió dels castells en mansions senyorials que la legislació escrita permet conèixer les característiques institucionals d'ambdós territoris: Castella i Catalunya. Pel que fa a Catalunya, el codi dels *Usatges de Barcelona*,⁷ considerat el primer codi feudal de l'occident d'Europa, a mitjan segle XII ens presenta el comte de Barcelona —màxima autoritat a Catalunya fins a l'any 1137 perquè no existia, de fet, rei propi abans de la unió amb el regne d'Aragó— exercint la potestat (*potestas*) o autoritat superior.

D'aquesta autoritat depenia, en darrera instància, tot castell o fortalesa situat en territori català. La potestat comtal, per exemple, havia d'ésser indemnitzada amb la suma de cent unces d'or per cada castell «i la seva honor» (o territori corresponent) pels vescomtes o comdors (els immediats d'aquell en l'escala social), si aquests es negaven a reconèixer al comte el seu dret prioritari. També els cavallers o nobles de condició inferior, per cada castell amb el seu *empriu* (o terreny comunal convertible en zona de cultiu) que posseïssin per l'autoritat comtal, havien de pagar a aquesta, en reconeixement de la potestat, la suma de deu unces d'or, valor equivalent al d'una «cavalleria» de terres o una porció d'aquestes atribuïda a la dotació del cavaller. En ambdós casos no es valoraven els edificis del castell, sinó el seu districte o les terres que tenia assignades.

La casuística de les relacions entre els senyors principals i els posseïdors dels castells era complexa, però és possible de seguir-la a través dels distints passatges del dit codi i dels comentaristes o glossadors, i de les constitucions posteriors.

7. Joan BASTARDAS (ed.), *Usatges de Barcelona: El codi a mitjan segle XII*, Barcelona, Fundació Noguera, 1984, coll. «Textos i Documents», núm. 6, 185 p.; F. VALLS TABERNER, *Los Usatges de Barcelona*, Barcelona, Promociones Publicaciones Universitarias, 1984, 147 p., estudis, comentaris i edició bilingüe del text, edició de J. Fernández Viladrich i Manuel J. Peláez. En ambdós llibres s'inclouen els textos català antic i llatí del codi.

Per exemple, si els magnats o els cavallers intentaven sostreure's al reconeixement del dret prioritari pertanyent al seu senyor, al qual es trobaven obligats, i el senyor reprenia la potestat del seu castell o els embargava el feu, a Catalunya no haurien de retornar-li ni el castell ni el feu d'aquell, mentre es decidissin a reconèixer-li el seu dret i li paguessin totes les despeses que el senyor hagués fet per tal d'apoderar-se del castell, o bé per la seva custòdia, o per recuperar el feu. I, si de qualsevol altra manera li reconeixien la potestat, no havien de signar el seu reconeixement al senyor fins que haguessin recuperat el castell, llevat que el senyor estigués en guerra i necessités el castell, o bé posseís el dret d'allotjar-s'hi (o dret d'*alberga*).

Si algú contradeia al seu senyor la potestat del castell que restava obligat a reconèixer-li i era requerit per aquest a complimentar-la, en el cas que el senyor pogués apoderar-se del castell, li seria lícit retenir-lo en poder seu, junt amb el feu o dotació corresponent, mentre que aquell que havia menyspreat el seu dret (*contemptor*) hagués rescabalat el seu senyor de totes les despeses i pèrdues que hagués sofert per prendre el castell i per la seva custòdia, i hagués jurat amb les seves pròpies mans i per escrit que en el futur no tornaria a impugnar la potestat del castell al seu senyor. El jurament hauria de prestar-lo damunt l'altar i sobre els Sants Evangelis, i podia exculpar-se mitjançant batalla singular amb un igual. Si trencava aquesta promesa, es convertia en perjur i restava a mercè del seu senyor, el qual podia infligir-li el càstig que considerés convenient.

Quan moria des d'un vescomte fins a un cavaller d'infima condició sense haver fet testament, ni designat el seu successor legal, era lícit al senyor d'establir en els feus del difunt el fill d'aquest que preferís. En canvi, els castlans que posseïen la castlania o custòdia i govern d'un castell amb el seu feu o dotació corresponent no estaven autoritzats a establir altres castlans (*sotscastlans*) sota el seu comandament en el castell sense el consentiment explícit del senyor.

A mitjan segle XI es considerava a Catalunya que les *roques* pertanyien a la potestat amb tal domini i senyoriu que qui les posseïa en feu, o bé en el seu alou, no podia construir-hi damunt ni en el seu entorn cap fortalesa ni castell sense llicència i consell del príncep, és a dir, del comte de Barcelona. I si algú que havia prestat jurament de fidelitat al príncep per dit honor les construïa, seria considerat perjur i desheretat. Quan l'any 1063, els comtes Ramon Berenguer I i Almodis confirmaren la pau a les esglésies, ratificant en trenta passes el radi del territori protegit i sacralitzat al seu voltant, varen excloure de dita pau els llocs en els quals hi hagués construïts castells, per tal d'evitar que s'hi refugiessin grups de bandits incontrolats, els quals utilitzaven les *sagres* com a centre per amagar el producte de les seves malifetes.

Els mateixos comtes, a l'usatge 76, a prec dels seus magnats, estipularen que la donació d'un castell, honor o possessió feta en públic o en privat —ja en

presència dels parents ja d'amagat d'aquests per temor de les seves reaccions—per algú que desitgés traspasar-la a un seu fill o filla, nét o néta, fos ferma i duradora, que la retingués mentre visqués i passés després a qui la va donar i, perquè no fos possible de canviar la seva decisió, qui obtenia el castell o honor s'encomanaria amb les seves mans al donant (és a dir, li prestaria homenatge de mans), reconeixeria la potestat i rebria la submissió del castlà. Si en morir el pare, el fill designat hereu era menor d'edat, els tutors i els batlles podien respondre, si ho desitjaven, pel seu pupil. En aquest cas, els homes del difunt haurien d'acudir immediatament davant del fill encara que aquest fos molt petit, s'encomanarien a ell amb les seves pròpies mans, prendrien de les seves mans els castells i feus que posseïen pel seu pare i li reconeixerien la potestat o autoritat superior. En cas que els tutors no desitgessin respondre pel seu pupil, caldria esperar que aquest complís els vint anys per a celebrar la cerimònia de prestació de l'homenatge.

Des de mitjan segle XII, es prohibí als magnats (vescomtes, comdors i varvassors) de construir nous castells sense autorització expressa de la potestat del comte rei, el qual podia ordenar que els que s'edifiquessin sense el seu permís fossin derruïts. L'usatge 152, afegit tardanament al conjunt legal, tractà de definir el castell i, encara que ha arribat fins a nosaltres en versions diferents, creiem que la més fidel és la que traduïm. Diu així: «Els antics anomenaven *castrum* a l'*oppidum* situat en un lloc molt alt, gairebé com “casa alta”, el plural de la qual és *castra*, i el diminutiu, castell (*castellum*)».⁸

4. La legislació castellana

Abans de prosseguir amb les peculiaritats dels castells catalans, vegem el que ens diuen dels castells castellans les fonts legislatives de Castella. Ens detindrem en dos textos de la segona meitat del segle XIII, d'Alfons X el Savi, d'especial rellevància: les *Siete Partidas* i l'*Espéculo*. Les referències a castells i fortaleses figuren en quasi tots els llibres de la *Partida* segona; es fa una referència especial als castells i les fortaleses del rei, als quals es dedica en particular el títol XVIII de setze llibres, amb altres al·lusions disperses en diversos títols i llibres de les *Partides* tercera, quarta i cinquena.⁹ En la part essencial coincideixen amb el

8. Joan BASTARDAS, *Usatges de Barcelona*, p. 172.

9. *Siete Partidas: Los códigos españoles*, Madrid, 1848, tom v. Consulteu les pàgines 24, 58 i 66 de l'índex. SIXTO SÁNCHEZ LAURO i Manuel J. PELÁEZ, en la «Sección de Noticiario», *Cuadernos Informativos de Derecho Histórico Público, Procesal y de la Navegación* (Barcelona), núm. 6-7 (1987-1988), p. 1164-1188, transcriuen el text català de la *Partida* II, títol XVIII, del manuscrit 15 de la Biblioteca de Catalunya, obra d'un copista del segle XV, que es refereix als *Costums d'Espanya* de «saber tener los castillos» i copia les trenta-dues lleis d'aquest títol XVIII, referents al tema.

contingut de tres títols (VII, VIII i IX) del llibre segon de l'*Espéculo*, d'Alfons X, probablement de l'any 1235.¹⁰

Castells, viles i fortaleses s'integren en el senyoriu castellà. Els castells, segons el *Fuero antiguo de España*, es poden rebre tan sols del rei, a través d'un porter de la Casa del Rei i no de cap altre funcionari o oficial reial. Un cop rebut el castell per mitjà del porter reial, qui l'ha rebut ha d'abastar-lo d'homes, armes i queviures, per tal que el pugui guardar segur. I els diners (l'*aver*) que el rei li doni per la tinença del castell ha d'emprar-los en abastar-lo, per tal que la seva custòdia no perilli.

El *tenente* o alcaid n'és el responsable i, si el rei li proporciona diners per millorar les seves defenses, haurà d'emprar-los per a aquesta finalitat. Si el castell es perdés per negligència de l'alcaid, aquest seria acusat de traïdor. Si qui tingués el castell fos *hidalgo* i volgués deixar una altra persona en el seu lloc, caldria que el deixés a algú de la seva confiança, amb el benentès que qui el traspassa n'és el responsable davant del rei. Si el *tenente* o tinent morís fora del castell, aquell que deixà en el seu lloc és qui ha de fer-ne lliurament del castell al rei. I si moria sense poder parlar, de manera que no pogués designar alcaid en lloc seu, hauria de quedar com a tal el parent més pròxim que tingués, sempre que fos home capaç i d'edat convenient. En cas de no tenir parents, hauria de restar com a alcaid el «millor home que hi hagués allí». I el que fos alcaid hauria de guardar el castell com aquell a qui el rei el donà, i si per culpa seva es perdés, seria considerat traïdor i hauria de respondre davant del rei amb el seu cos i els seus béns.

Qui havia rebut un castell no podia deixar-lo fins que no hagués transcorregut el temps pel qual va rebre el pagament per la tinença. Castells, viles i fortaleses havien d'ésser defensats amb lleialtat i esforç. Si un castell era assetjat i combatut, el tinent hauria de defensar-lo fins a morir i, fins i tot, si l'enemic feia presoners la seva dona o bé els fills i veïes que eren condemnats a mort i executats, no hauria de fer lliurament del castell ni tampoc traspasar-lo a tercers. Si l'alcaid feia alguna sortida i es perdia el castell, seria considerat traïdor, llevat que hagués fet la sortida per manament del rei.

Els vassalls del rei haurien de socórrer el castell assetjat i defensar-lo i si en la lluita guanyaven altres castells havien de lliurar-los al rei; en cas que algú no volgués fer-ho, el rei podia expulsar-lo del regne per traïdor i desheretar-lo, tret que hagués aconseguit el castell lluitant per compte propi i no perquè formés part de l'exèrcit reial, sense trencar treves o l'amistat del sobirà. Aquells qui obtinguessin castells per herència o testament podrien posseir-los, i restarien salvs

10. Gonzalo MARTÍNEZ DIEZ (ed.), *Leyes de Alfonso X. I: Espéculo*, Àvila, Fundación Sánchez Albornoz, 1985, p. 137-147.

dels drets del rei en ells. Si algun vassall reial comprava o canviava algun castell o fortalesa per causar dany al rei o al regne, dita compra seria invalidada.

Qui posseïa un castell del rei no podia deixar-lo en cas de perill o de l'host, sense avisar prèviament el sobirà, per tal que aquest pogués celebrar consell i oferir el castell a un altre tinent. Qui deixés el castell havia de convocar altres cavallers, clergues i pagesos dels llocs propers, havia de mostrar-los com deixava les armes i altres béns rebuts amb el castell i havia de tancar les portes del castell i entregar la clau al rei o bé emportar-se-la. En cas que el castell es perdés a causa d'algun engany fet per l'alcaid o bé es deterioressin la muralla o les torres, no podia abandonar-lo fins a haver reparat els danys, ja fos del seu propi peculi ja dels béns propis del castell.

Amb aquestes minucioses disposicions el rei tractava de salvaguardar el patrimoni castellenc de la corona. Deixem, però, ara els aspectes legislatius per veure, breument, l'evolució del castell a la baixa edat mitjana.

5. L'evolució dels castells a la baixa edat mitjana

El castell amb terme i jurisdicció, distingible perfectament de la torre fortalesa, esdevingué sinònim a la baixa edat mitjana de la *baronia* o senyoriu jurisdiccional que portava aparellat, com ha evidenciat Josep M. Pons i Guri.¹¹ A Catalunya, terra de castells per excel·lència, les jurisdiccions baronials arribaren a estendre's per les tres quartes parts del seu territori. A Castella, en canvi, les *behetrias* interferiren en l'evolució dels senyorius.

Al segle XIII, capitans de castells i batlles senyorials anaren substituint els castlans, com aquests abans havien reemplaçat els *vicaris*. Els habitants del terme d'un castell senyorial restaven obligats a prestar homenatge i jurament de fidelitat al *baró* o senyor del castell, el qual solien anomenar *senyor natural*. També havien d'acudir a les hosts i cavalcades, participar en les obres de defensa, etc. El senyor gaudia de nombrosos drets sobre els seus vassalls, derivats del tipus de jurisdicció, tals com, per exemple, els drets de ferreria, aprofitament d'aigües i, entre d'altres, diversos monopolis.

L'organització territorial dels castells ja, tal vegada, des dels seus propis orígens, segons consta documentalment a partir del segle X, tendí a la fragmentació interna i donà lloc a l'aparició de *quadres* (amb forteses menors dintre del terme del castell) o de *nous castells* (per fragmentació dels termes més

11. Josep M. PONS GURI, «Compendi sobre els drets dels castells termenats», *Burriac*, Museu Comarcal del Maresme, Mataró, 1987, p. 69-76. Fa una exposició minuciosa de les obligacions que comporta als vassalls i senyors el senyoriu baronial.

grans). En finalitzar el segle XIV, a Catalunya hi havia unes noranta quadres o jurisdiccions territorials menors dintre dels termes dels castells, i d'algunes consta que es trobaven en mans baronials. En l'època immediata veurem que no pocs barons procedien de la classe mercantil. Eren mercaders enriquits que havien pogut comprar terres i aconseguir de la reialesa el seu ascens social, mitjançant la concessió de títols baronials.

Quan el rei volgué refermar la seva autoritat, hagué d'impedir la proliferació de fortalezes senyorials en els seus estats. En el segle XIV se seguien construint *casas fortes*, torres i fortalezes, moltes vegades sense permís del sobirà, i es podien convertir en refugi de malfactors. Per això, des de 1325 esdevingueren freqüents les ordres de demolició. Algunes fortificacions foren saquejades, cremades i destruïdes fins els fonaments. Però també se n'autoritzaren de noves.

S'ha calculat que, a partir de 1457, es construïren a Castella vint-i-set castells de nova planta amb garites, torres de l'homenatge exemptes, peces rectangulars de parets amb marques de picapedrers, finestres rectangulars dobles amb columna central i tribunes als dos costats, i troneres per a les armes de foc. Edward Cooper¹² explica que en els segles XV i XVI es reconstruïren o reformaren cinc-cents setanta-un castells a la Corona de Castella, repartits irregularment per les deu zones en què es dividia el territori, des d'Astúries fins a Andalusia. Tan sols queden vestigis notoris de dos-cents quaranta-dos d'aquests i d'altres trenta d'època anterior. Consta que dos-cents noranta-dos foren ensorrats, la majoria dels quals entre 1454 i 1516, durant els regnats d'Enric IV i dels Reis Catòlics. Es tractava de destruir les velles fortalezes i de construir castells palau a l'entorn d'un pati senyorial de planta quadrada i de gran bellesa, envoltat de columnes i arcs semicirculars, on, amb certa comoditat, podrien viure reis, prínceps i magnats.

Quan Ferran II dictà la sentència de 1486, es limità a alliberar els vassalls de participar en les obres dels castells senyorials si aquests es trobaven enrunats o inhabitables, però respectà els drets dels castells termenats. Quins eren aquests drets? Un curiós manuscrit de l'any 1767 que conté la relació dels drets emfitèutics i senyorials de la diòcesi de Girona¹³ ens els especifica encara en una data tan tardana. Segons l'esmentat manuscrit, llavors eren deu els drets i les obligacions del castell a Catalunya: 1) el dret a rebre el jurament de fidelitat que havien de prestar tots els homes que vivien dins el terme del castell; 2) l'obligació d'aquests homes d'acudir armats a la crida per complir serveis militars;

12. Edward COOPER, *Castillos señoriales de Castilla de los siglos XV y XVI*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1981, 2 v., traducció de Juan M. Madrazo.

13. Josep M. MADURELL, «Derechos enfitéuticos en la diócesis gerundense», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Girona), XVI (1963), p. 249-257. Especialment la p. 255.

3) d'obrar en els murs exteriors de la fortalesa; 4) de fer guàrdia i vigilància en temps de necessitat; 5) de netejar els fossats o valls; 6) de resguardar-se a l'interior del castell en cas necessari; 7) d'acudir a la ferreria del senyor per reparar o esmolar les eines i ferrar les cavalleries; 8) de tenir corredor públic per comunicar avisos i notícies; 9) de posseir un terme i uns límits precisos, i 10) de poder establir una *talla*, o repartiment equitatiu, entre els vassalls.

No s'ha fet pas encara, que nosaltres sapiguem, cap estudi seriós dels districtes dels castells, ni a Castella ni tampoc a Catalunya. N'hi hagué de molt grans i n'hi hagué de petits. Una mitjana de 45 km² per a la superfície dels catalans, pot ésser un indicador teòric, però en aquest, com en altres punts, resten encara molts aspectes a precisar.¹⁴

6. La situació actual

Fins que s'aboliren els senyorius a Espanya, la primera meitat del segle XIX, els drets jurisdiccionals i senyorials dels castells seguien en vigor, si bé debilitats. Amb l'abolició dels senyorius i l'establiment d'una nova divisió territorial, els castells amb terme acabaren de perdre llurs prerrogatives i la seva funció, i van restar fossilitzats en el paisatge i convertits en poca cosa més que una silueta que va desintegrant-se any rere any.

Avui es fa difícil recordar que durant prop de mil anys, amb totes les modificacions que pugui suposar una supervivència tan llarga, els castells seguien essent part essencial de Castella i de Catalunya. Si Castella i Catalunya foren terres de castells i de castlans, és molt suposar que catalans i castellans deuen llurs noms respectius i els de les seves respectives nacionalitats als castells que poblaren i estructuraren les terres i que les habitaren molts anys enrere?

A l'entorn dels castells s'integrà la població de centenars de localitats, tant a Castella com a Catalunya. Hi hagué, com hem vist en repassar la legislació, unes peculiaritats que caldria examinar més a fons, per tal de saber si corresponen a dos models diferents d'integració de l'espai i la seva gent, o si, al contrari, constituïren un sol model amb petites variants, impulsat i condicionat per la presència pròxima d'un enemic potencial.

Quan avui els governs autònoms, les diputacions provincials o els ajuntaments o municipis, tracten de restaurar un castell, busquen que el monument històric tingui una utilitat pública o presti un servei a la comunitat, a la vegada que pugui ésser un estímul més per al turisme. I pensen en el destí que li dona-

14. Eloi BIOSCA, Teresa VINYOLÉS i Xavier XORTÓ, *Des de la frontera. Castells medievals de la Marca*, Barcelona, Fundació Castellet del Foix, Edicions Universitat de Barcelona, 2001, 348 p.

ran un cop restaurat, ja sigui el de parador turístic, residència per a la tercera edat, museu municipal, escola especialitzada, centre cultural o recreatiu, o bé, simplement, que s'integri en el nucli urbà sorgit als seus peus i serveixi de parc o jardí per a l'esbarjo de la gent del lloc.

En algun cas concret, les ruïnes d'un castell s'han inventariat com a patrimoni del municipi o de la diputació i s'han valorat simbòlicament, en cent pesetes (poc menys que un dòlar o un euro). En altres casos s'han tret a subhasta pública per preus irrisoris, si bé després els nous propietaris hauran d'invertir sumes considerables per tal de fer-los habitables o rendibles.

El fet de cercar una utilitat als castells ve de la necessitat de conservar en bon estat el monument restaurat. Restaurar ja resulta car, però conservar allò que s'ha restaurat no ho és menys. Arreu, als atemptats de la naturalesa o a la tasca destructora dels agents atmosfèrics, cal afegir-hi un gamberrisme accentuat que posa de manifest molt poc respecte pels valors culturals i menys encara pels espirituals i artístics dels monuments del passat. L'estudi històric, l'excavació arqueològica minuciosa o bé el traçat de plànols i perfils fets amb cura, per tal de planificar consolidacions i restauracions, interessa només unes poques persones. Consolidar, protegir i restaurar són, en poques paraules, tasques costoses i poc agraïdes.

A Castella es conserven, sencers o bé en ruïnes, uns dos-cents setanta castells, mentre que a Catalunya el nombre de castells i fortaleses és d'uns vuit-cents. No fa gaires anys que la Direcció General de Belles Arts, com ha recordat Fernando Chueca, va inventariar encara dos mil cinc-cents vuitanta-tres castells¹⁵ en el conjunt d'Espanya, afegint-hi els de l'Espanya musulmana, suma considerable si tenim en compte les destruccions i pèrdues. Alguns castells són petits i d'escàs valor, però un nombre de fortaleses superior al miler constitueix una herència molt costosa.¹⁶

Herència breument evocada ara perquè es tracta d'un tema peculiar, amb profundes arrels històriques que ens cal seguir estudiant.

15. Fernando CHUECA, «Consideraciones sobre castillos españoles», p. 526.

16. Isabel Cristina FERREIRA FERNANDES (coord.), «Mil anos de fortificações na Península Ibérica e no Magreb, 500-1500», a *Actas do Simposio Internacional sobre castelos, 2000*, Câmara Municipal de Palmela (Portugal), Palmela, 2002, 993 p., amb il·lustracions. El volum inclou setze conferències, quaranta-set comunicacions i vint-i-set pòsters dedicats als castells i les fortificacions d'Espanya, Portugal i el Magrib.

